

Richard Leakey (1944–2022) Hledání původu lidstva a boje o národní parky

Na přelomu roku nás v krátké časové posloupnosti navždy opustili tři nezapomenutelní přírodovědci – Thomas E. Lovejoy (25. prosince 2021), Edward O. Wilson (26. prosince 2021) a Richard E. F. Leakey (2. ledna 2022). Každý se jinak, ale zcela nezastupitelným způsobem zapsal do dějin biologie a ochrany živé přírody. V tomto příspěvku se budu věnovat třetímu z nich, E. O. Wilsonovi patří předchozí článek P. Kováře.

Richard Erskine Frere Leakey (obr. 1) se narodil 19. prosince 1944 v keňském hlavním městě Nairobi. Hovořit o něm a jeho životě není možno bez vzpomínek na celou jeho rodinu. Otec Louis S. B. Leakey (1903–1972) byl paleontolog a antropolog a stal se mimo jiné iniciálním sponzorem tří „Leakeyho andělů“. Těmi byly světoznámé primatoložky, které studovaly šimpanze, gorily a orangutany v jejich přirozeném prostředí – Jane Goodallová, Dian Fosseyová a Biruté M. F. Galdikasová. Louis Leakey, jeho žena Mary a syn Richard byli především paleoantropologové. V rodinné tradici pokračuje Richardova žena Meave a její dcery Samira a Louise. O této dnes již legendární rodině byly napsány celé knihy.

Bez neobyčejně vytrvalé práce Leakeyů v terénu, jakož i mnoha šťastných náhod (odtud okřídlené rčení Leakey's luck), by naše znalosti vývoje lidstva byly o hodně chudší. Jejich nejvýznamnější nálezy lze promítnout do současné představy fylogeneze homininů (obr. 2). Vedle mnoha detailů vedlo nejdůležitější výzkumů této rodiny k definitivnímu závěru o původu lidstva v Africe. Řada významných přírodovědců se ve své době domnívala, že ke vzniku člověka došlo nejspíš kdesi v jižní Asii. Toho názoru byli např. Alfred Russel Wallace, Ernst Haeckel nebo Eugene Dubois. Naproti tomu Charles Darwin a Teilhard de Chardin správně předpokládali, že kolébkou lidstva je Afrika. Ve druhém vydání Darwinova *The Descent of Man* (1874, str. 158) můžeme číst: „V každé velké oblasti světa jsou živí savci blízkce příbuzní vyhynulým druhům ve stejné oblasti. Je tedy pravděpodobné, že Afriku dříve obývali vyhynulí lidoopi blízkce příbuzní s gorilou a šimpanzem; a protože tyto dva druhy jsou nyní nejbližšími příbuznými člověka, je poněkud pravděpodobnější, že naši raní předkové žili na africkém kontinentě než jinde.“ Druhým nejvýznamnějším přínosem práce Leakeyových bylo poznání, že v některých geologických obdobích žily v Africe i více než tři druhy homininů současně (obr. 2). Jaké byly interakce mezi těmito druhy, o tom se můžeme jen dohadovat. V paleontologických výzkumech ve východní Africe nyní pokračují badatelé využívající Turkana Basin Institute (TBI, Stony Brook University ve státě New York) na břehu jezera Turkana v Keni. Projekt TBI navrhl

1 Richard Leakey na úpatí Ngong Hills, Rift Valley, Keňa, 1978. Foto M. Leakey

R. Leakey v r. 2005 a ke kompletní realizaci ho dotáhl r. 2016. [Pozn. red.: S některými výsledky paleontologických výzkumů v této oblasti se naši čtenáři mohli seznámit v českých překladech knih R. Leakeyho. V překladu Květy Jeníkové můžeme také číst jeho Darwinův původ druhů v ilustracích (viz seznam použité literatury na webu Živy).]

Mezi životy všech členů rodiny byl život Richarda nepochybně nejdramatičtější. Prožil vlastně celou řadu životů v jednom. S bratry Jonathanem a Philipem doprovázel své rodiče od nejtělejšího dětství na všech expedicích. Výsledkem tvrdého života v terénu bylo tehdy jeho první zásadní rozhodnutí: „Paleoantropologii se nikdy věnovat nebudu!“ Po pádu z koně v 11 letech přežil frakturu lebky. Tato událost však paradoxně zachránila manželství jeho rodičů. Otec Louis se v té době chystal rodinu opustit, ale díky prosbě těžce zraněného Richarda od svého úmyslu upustil.

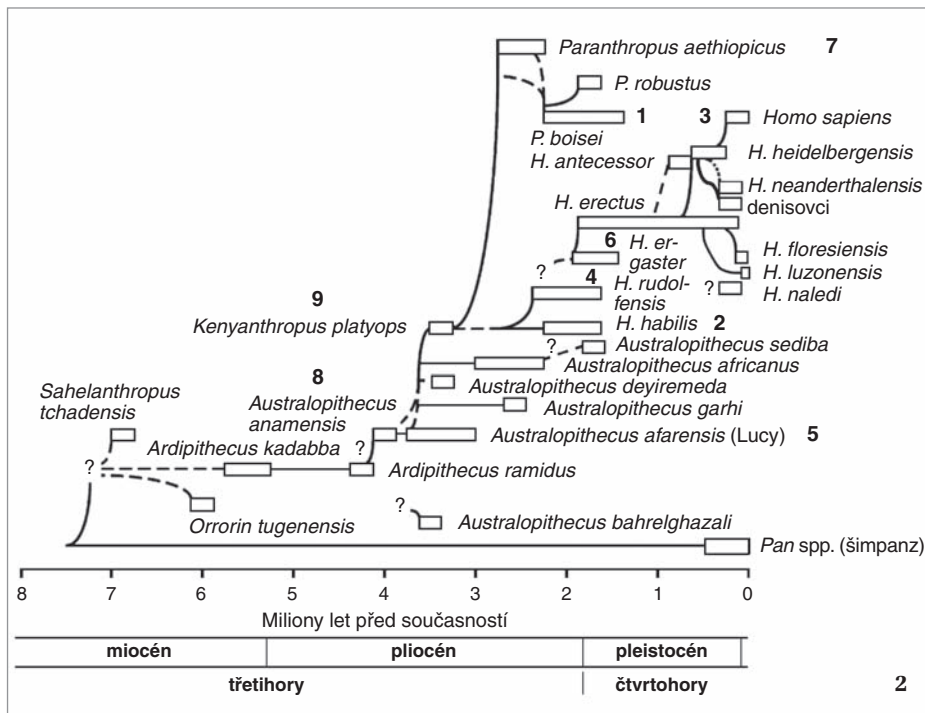
V 16 letech Richard odešel ze školy a rodiče mu dali na vybranou – buď školu dokončí, nebo se bude muset uživit sám. Zvolil druhou možnost a věnoval se různým výdělečným zaměstnáním. Jedinou podmínkou bylo, aby neměla co do činění s paleoantropologií. Prodával kostry uhynulých zvířat do muzeí, organizoval safari pro turisty a vypracoval se na profesionálního fotografa. Stal se finančně nezávislým natolik, že v r. 1963 mohl absolvovat lekce létání a zakoupit vlastní letadlo. Nikdo už nečekal, že se vydá po stopách rodičů.

Bylo to ale pravděpodobně létání nad krajinou známou z dětství, které přivedlo Richarda zpět k honbě za fosiliemi. Začal

se zapojovat do paleontologických expedic v Keni. V r. 1966 se Louis Leakey účastnil státní návštěvy etiopského císaře Haile Selassieho I. v Nairobi. Výsledkem jejich debaty bylo císařovo pozvání k paleontologickým výzkumům v Etiopii. Protože se ale Louis nemohl plánované expedice sám zúčastnit, pověřil jejím vedením Richarda. A tak r. 1967 ve věku 22 let vedl Richard vlastní velkou mezinárodní expedici k dolnímu toku řeky Omo v Etiopii. Jeho nejvýznamnějším nálezem byly lebky *Homo sapiens*, podle nejnovějšího datování staré 230 tisíc let (obr. 2, nález číslo 3). Při jednom z letů do Nairobi muselo letadlo kvůli bouři změnit trasu a Richardově pozornosti neušly vrstvy usazenin na východním břehu jezera Turkana, evidentně vhodné k vykopávkám. Šlo o ukázkový Leakey's luck, který vedl k neobyčejně plodným paleontologickým výzkumům v této oblasti (viz obr. 2, nálezy 4 a 6–9) a pokračujícím dodnes.

Co následovalo po r. 1967, byl doslova životní maraton. V r. 1968 byl Richard Leakey jmenován ředitelem Národního muzea v Keni. O rok později mu byla diagnostikována smrtelná nemoc ledvin s prognózou na méně než 10 let života. V témže roce se rozvedl se svou první ženou a v r. 1970 se oženil s o dva roky starší britskou zooložkou Meave Eppsovou, která se do Keni dostala naprostou náhodou na základě inzerátu Louise Leakeyho hledajícího pečovatele o chovy opic. S Richardem pak neúnavně pracovali na vykopávkách v oblasti jezera Turkana. Zdravotní stav Richarda se ale po několika letech začal zhoršovat a v r. 1979 došlo k nevyhnutelné transplantaci ledviny v Londýně. Daroval mu ji mladší bratr Philip. Výsledek byl zpočátku uspokojivý, ale tělo později začalo ledvinu odmítat a léky na potlačení imunity měly za následek těžký zápal plic. Nakonec přežil a koncem února 1980 se vrátil do Keni. Toto období života popsal věčně a s humorem sobě vlastním v knize *One Life*, publikované poprvé v r. 1983 (vydal M. Joseph, Londýn). Následovala řada let, kdy byl Richardův čas rozdělen na získávání finančních prostředků, modernizování Národního muzea a práci v terénu s Meave a dvěma dcerami.

V dubnu 1989 prezident Daniel arap Moi požádal Richarda, aby se stal okamžitě ředitelem oddělení ochrany přírody (Wildlife Conservation and Management Department) a dohlížel na keňské národní parky a rezervace. Vzhledem k Leakeyho předcházející kritice vládního zastírání korupce a decimace sloních populací v národních parcích to byla nabídka zcela nečekaná. Richard funkci přijal a svou odhodlanost demonstroval prvním veřejným pálením 12 tun zabavených sloních klů a rohoviny nosorožců. Oddělení v r. 1990 přebudoval na Kenya Wildlife Service (KWS). Získal značnou finanční podporu od mezinárodních organizací a vybudoval doslova armádu dobře ozbrojených hlídačů národních parků. Hustoty populací slonů přestaly klesat. Svým rozhodným a často autoritativním jednáním si však vytvořil řadu politických nepřátel. Jedním z jeho cílů bylo rozdělit část peněz z ekoturismu mezi lidi žijící v okolí národních parků. Měli by tak větší zájem o jejich ochranu. Mezinárodní organizace myšlenku

2 Současná představa fylogenetických vztahů mezi členy tribu Hominini a jejich časová reprezentace ve fosilních nálezech. Fosilie šimpanzů prakticky neexistují, protože se jejich kostry ve vlhkém lesním prostředí nezachovávají. Nejvýznamnější paleoantropologické objevy rodiny Leakeyů jsou v chronologickém pořadí označeny čísly.

1: Roku 1959 nalezla Richardova matka Mary Leakeyová téměř kompletní lebku nového druhu – převážně asi vegetariána – *Paranthropus (Zinjanthropus) boisei* v Olduvai Gorge v Tanzanii.

2: Roku 1960 našel na stejné lokalitě Jonathan, nejstarší syn Mary a Louise, pozůstatky nového druhu hominina, kterého v r. 1964 Louis Leakey a spoluautoři pojmenovali *Homo habilis* (jméno dříve navržené Raymondem Dartem pro dosud neobjevený druh člověka).

3: V r. 1967 Kamoya Kimeu a Richard Leakey našli v etiopské oblasti řeky Omo dvě nejstarší lebky *H. sapiens*. Tehdy byly zařazeny do doby před 160 tisíci let. Nyní jsou datovány do období před 230 tisíci let (Vidal a kol. 2022).

Oproti hypotetickému původu *H. sapiens* v jižní Asii (A. R. Wallace, E. Haeckel, E. Dubois) se tak splnilo očekávání Charlese Darwina a Teilharda de Chardina o původu našeho druhu v Africe.

4: V r. 1972 našel Bernard Ngeneo a R. Leakey v oblasti Koobi Fora (jezero Turkana, dříve Rudolfovo jezero) v Keni dobře zachovalou lebku nového druhu, který byl později popsán Valerijem P. Alexejevem jako *H. rudolfensis*.

5: Roku 1978 objevila Mary na lokalitě Leatoli v Tanzanii ve fosilizovaném sopečném popelu otisky nohou tří jedinců, které byly později přiřazeny bipednímu druhu nazvanému Lucy – *Australopithecus (Praeanthropus) afarensis*. Mary byla však do konce svého života přesvědčena, že stopy a později nalezené kosti náležely některému druhu z rodu *Homo*.

6: V r. 1984 K. Kimeu a R. Leakey objevili západně od jezera Turkana u řeky Narikotome značně zachovalou lidskou kostru (108 kostí), která byla později veřejnosti známa jako Turkana boy. Zda šlo o samostatný druh *H. ergaster* popsáný Colinem Grovesem a Vratislavem Mazákem v r. 1975, nebo časnou formu *H. erectus*, již přestává být předmětem diskuze. Druhá možnost se zdá být opodstatněnější (M. Leakey a S. Leakey 2020).

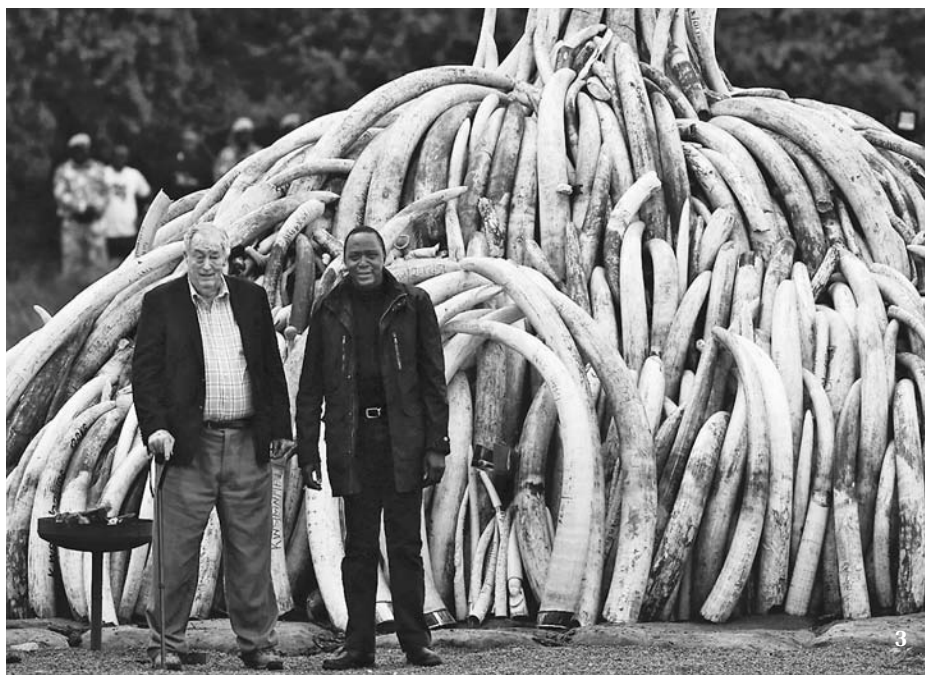
7: V r. 1985 objevili Alan Walker a R. Leakey „černou lebku“ na západním břehu jezera Turkana. Ukázalo se, že velice omezené fosilie pravděpodobně stejného druhu nazvaného *Paranthropus aethiopicus* byly již r. 1967 nalezeny týmem francouzských paleontologů v oblasti Omo. Tento taxon zůstává dodnes jednou z velkých paleoantropologických záhad.

8: První významný objev učinila se svým týmem samostatně Richardova manželka Meave v r. 1994 na jihozápadě jezera Turkana. Byla to lebka, kterou nazvala *Australopithecus anamensis*. Byl možná předkem, ale spíše současníkem *A. afarensis* (Haile-Selassie a kol. 2019). Ostatky dalších částí kostry stejného

podporovaly, méně již politikové v Keni. Během nouzového přistání letadla nedaleko Nairobi byly Richardovy holenní kosti a kotníky rozdraceny natolik, že musel podstoupit amputace obou nohou pod koleny. Za několik měsíců už ale stál pevně na protézách. Závadu letadla se nepodařilo objasnit a není vyloučeno, že šlo o sabotáž ze strany jeho nepřátel. Do své pozice se vrátil, ale jeho vztah s prezidentem Moi se zhoršoval a v r. 1994 rezignoval. Místo ředitele KWS bylo prezidentem přiděleno zoologovi Davidu Westernovi, bílému Keňanovi narozenému v Tanzanii. Toto období života popsal Richard Leakey s Virgínií Moreellovou v knize *Wildlife Wars*, do češtiny přeložené s poněkud nevhodným názvem *Války v divočině* (BBart 2003).

Z rozdílů v přístupu k řešení ochrannářských problémů mezi R. Leakeym a D. Westernem lze odvodit řadu závěrů, přinejmenším podnětů k zamyšlení. Vystavalo zde ochrannářské dilema, které se často v méně

vyhraněných formách opakuje v mnoha zemích. Western nastoupil do funkce ředitele KWS pod heslem *community-based conservation* (komunitní ochrana). Chtěl se tak výrazně odlišit od Leakeyho, který považoval chráněná území velkých savců za území, která musejí být všemožně ohraničená proti vlivům člověka. Jeho projekty „parků mimo parky“, migračních koridorů, pastvy domácího dobytka spolu s divokými zvířaty, regulovaného odstřelu zvěře a komunitních rezervací by za vhodných okolností pravděpodobně fungovaly. Na ověření ale nezbyl čas. V r. 1998 byl Western zbaven funkce ředitele KWS, protože odmítl poskytnout část území národních parků vlivným politikům. K jeho pádu tedy došlo proto, že bojoval za nedotknutelnost parků, podobně jako Leakey. O svých idejích a pokusech Western publikoval optimistickou knihu *In the Dust of Kilimanjaro* (1997) a znovu se k nim vrátil v knize *We Alone* (2020). Vyvážený přístup

druhu našla Meave brzy nato v Allia Bay na druhém břehu jezera.

9: Justus Erus a M. Leakeyová našli v r. 1999 u řeky Lomekwi v západní části údolí Turkana lebku s výrazně plochým obličejem, zcela odlišnou od všech známých homininních fosilií. Pro tento nález zvolili jméno *Kenyanthropus platyops*. Jde patrně o článek spojující druhy rodů *Australopithecus* a *Paranthropus*, tedy o pozici, kterou do té doby zastávala Lucy.

Orig. M. Rejmánek, podle: D. Strait a kol. (2015), Y. Haile-Selassie a kol. (2015), D. Zhang a kol. (2020), L. A. Bowland a kol. (2021) a C. Zanolli (2022)

3 Richard Leakey s prezidentem Keňské republiky Uhuru Kenyattou před pyramidou sloních klů zabavených pylákům a pašerákům – před jejich spálením v r. 2016. Účelem spálení bylo ukázat, že to Keňa myslí s ukončením obchodování se slonovinou zcela vážně. V r. 1989 se podobné akce spálení 12 tun konfiskované slonoviny a rohoviny zúčastnil tehdejší prezident Daniel arap Moi. Foto S. Modola

k ochraně velkých savců v Africe zůstává stále předmětem mnoha pokusů a diskuzí (viz např. Young a kol. 2018, Hauenstein a kol. 2019, Wells a kol. 2022). Z dnešního odstupu můžeme říci, že rozdíly v ochrannářské ideologii Leakeyho a Westerna nebyly zásadní, šlo spíše o rozdíly v důrazu. Je škoda, že ti dva byli v tehdejší politické situaci postaveni proti sobě. Společně by zřejmě dokázali mnohem víc.

Leakey mezitím spoluzaložil zvláštní politickou stranu Safina (Archa), oponující vládnoucí straně, stal se poslancem a kandidoval na prezidenta. Jeho politická kariéra nebyla ani zdaleka jednoduchá. V r. 1995 jen o vlásek unikl na svých protézách útoku skupiny podporující vládní stranu. Na zádech měl nejméně 30 podlitin od bičů z hroší kůže. V r. 1998 prezident Moi znovu nakrátko ustavil Leakeyho ředitelem KWS. Z politiky pak Leakey navrátit odešel v r. 2001.

V r. 1998 obdržel Richard Leakey čestný doktorát ze Stony Brook University, kde se v r. 2002 on i jeho žena Meave stali řádnými profesory. Zdravotní stav Richarda se však opět zhoršoval a v r. 2006 došlo k transplan-

taci i druhé ledviny. Dárce byla tentokrát Meave. V r. 2013 následovala transplantace jater. Problém způsobila navíc rakovina kůže. Stále však pracoval, přednášel v mnoha zemích (v r. 2017 navštívil Českou republiku) a zajišťoval finanční prostředky pro Turkana Basin Institute a Ngaren: The Museum of Humankind. Jako předseda byl povolán do KWS ještě jednou v r. 2015 ve svých 70 letech prezidentem Uhuru Kenyattou (obr. 3). Ve funkci setrval tři roky. V té době trávil také více času na své farmě nedaleko Nairobi, kde pečoval o vinice a produkoval Pinot Noir a Chardonnay.

Zemřel méně než měsíc po svých 77. narozeninách. Byl to plně prožitý život. Promarněných příležitostí bylo asi jen velice málo. Je pochován v Ngong Hills nad Great Rift Valley (v pozadí na obr. 1). Jakkoli dnes hodnotíme Leakeyho přístup k ochraně přírody, jistě je, že mnoho keňských slonů, nosorožců i jiné zvíře a jejich potomků dnes žije díky němu. A my víme více o evoluci a o sobě samých díky jeho kutání v tisíce a miliony let starých sedimentech.

Použitá literatura uvedena na webu Živý.

Pavel Kovář

Jan Jeník – na geobotaniku od lesa

*Byl jednou pan Jan a paní Květa,
kteří obletěli půlku světa.
A potom jeli do Česka zpátky,
aby zkoumali Čertovy zahrádky.
To ti chytří skauti Jan a Květa.*

Z knihy limericků, kterou stvořily a Janu Jeníkovi věnovaly děti ze 7. A, které ho zpovídaly v rámci projektu Příběhy našich sousedů jako pamětníka pro obvod jeho bydliště na Praze 6 (2018)

Ve vzpomnutí alespoň některých momentů ze životaběhu prof. Ing. Jana Jeníka, CSc., dr. h. c. (7. ledna 1929 – 14. února 2022), mi několikero pěti veršů z dětmi ilustrované knihy limericků připomnělo mou vlastní „poetickou recesi“ z počátku r. 1989, kdy Jan Jeník slavil šedesátiny (dal jsem si tehdy práci s imitací šesti desítek čtyřveršů k jubileu, jak by je asi napsalo 60 českých básníků, každý po svém). O víc než 30 let později, při jedné z mých posledních návštěv spojené s pomalou procházkou po osluněném trávníku, samozřejmě s oporou, si na tuto epizodu vzpomněl a rozhovořil se o vlastních „literárních poklescích“. V době jeho kariérní konjunktury na katedře botaniky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v 60. letech minulého století se zároveň promítly i do stylizovaných moralit, jež tehdejší silným generacím svých studentů geobotaniky věnoval při ukončení studia v podobě Breviáře na cestu. V čase Jeníkovy šedesátky jsme se nijak hlouběji neznali, jen jsem za léta od studií, kdy můj ročník o tehdy docenta Jeníka hned na startu specializace přišel (s Jarmilou Kubíkovou byli z politických důvodů v r. 1971 z fakulty

vyhozeni), absolvoval spolu s jeho dalšími příznivci „poloilegální“ geobotanické víkendy se zajímavými exkurzními tématy. Tu v Jeseníkách, jindy v Polomených horách nebo třeba v Krkonoších. Na počátku r. 1989 oslavenec ještě netušil, že se represivní režim téhož roku zhroutl a my dva se sejdeme na alma mater, leč „vinošovací“ výtvor ocenil a na oplátku, když jsem mu dal přečíst právě dokončovaný rukopis rozhovorů s botaniky a ekology, projevil svůj „zastřešovaci“ talent a bryskně k mé budoucí knížce napsal předmluvu (vyšla 1989). Akcent na podporu aplikací geobotanického poznání je z jeho textu zřejmý a je typický: „Na rozdíl od fyziky nebo chemie jsou mnohé stránky biologie a ekologie tak těsně svázané s konkrétní krajinou, že nelze hledat pomoc u zahraničních odborníků... P. K. měl dobrý nápad: vyzpovídal nejméně tři generace odborníků, které jejich povolání vede po nesnadných a dramatických stezkách přírodovědy, řešících různé stránky lidského soužití s planými a pěstovanými rostlinami. Mezi kamenitými vrcholem Sněžky a úrodnou nivou Labe se prostírá rozmanitý rejstřík přírody... V krajině našeho domova se právě

1 Jan Jeník v září 2021. Foto P. Kovář

ted' děje důležitý akt historického dramatu. Když uposlechneme poselství, skrytého v podtextu rozhovorů, uslyší i potomci našich potomků, jak voda hučí po lučinách a bory šumí po skalínách.“

Vzestup spojený s érou označovanou jako zlatá šedesátá byl po invazi sovětských vojsk v srpnu 1968 vystřídán nárazem normalizace s výše zmíněnými důsledky pro osazenstvo katedry botaniky. Období azylové znamenalo pro J. Jeníka pobyt na půdě Botanického ústavu Československé akademie věd (1971–90). Na pracovišti, kde na dlouhou dobu zakotvil – v třeboňském oddělení ústavu – našel kolem sebe tým nápomocných lidí (když budu jmenovat jen geobotaniky, namátkou Karla Pracha, Lenku Papáčkovou, Jitku Klimešovou nebo Otu Raucha). Nepřímo i tady nacházel záky, třeba v ochraně přírody. Řada z těch, které vychoval ještě na pražské katedře, se stala